

SODDA GAPLARNING DISKURSIV TALQINI

Djamalutdinova Barno Ramizitdinovna

K. Bexzod nomidagi

Milliy rassomlik va dizayn instituti,

“O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrasida ingliz tili o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Nutqning tuzilishi qarama-qarshiliklar asosida ya'ni ikkita asosiy shakl asosida yuzaga keladi - so'zlovchi va qabul qiluvchining mavjudligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham lingvistik muloqot jarayonining o'zi ko'rib chiqilishi mumkin bu aynan soda gaplar asosida amalga oshiriladi. Nutqni qurish, qayta ishlab chiqarish, sintez qilish jarayonlarini modellashtirish nutqni tushunish uni tahlil qilish jarayonlarini modellashtirgan obyektga bog'liq emas. Nutq fanida ikki xil asarlar guruhi ajratiladi - nutq qurilishini o'rganadi, ya'ni nutqni qabul qiluvchi tomonidan tushunishni o'rganadi. Bundan tashqari, uchinchi nuqtai nazar mavjud - nutq jarayonida yuzaga keladigan matnning o'zi pozitsiyalari bilan lingvistik aloqa jarayonini ko'rib chiqadi.

Diskurs tahlili yosh intizom sifatida juda xilma-xildir va barcha nutq mutaxassislari tomonidan yagona yondashuv mavjud emas. Biroq, bugungi kunga qadar eng mashhur yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi navbatda, kundalik muloqotni tahlil qilish deb nomlanuvchi yo'nalishni ko'rsatish kerak. Diskursiv tahlilning boshqa yetakchi sohalari asosan alohida olimlar va ularning bevosita izdoshlari tadqiqotlari atrofida guruhlangan.

Kalit so'zlar: *Diskurs, muloqot, nutq birligi, matn, kommunikativ munosabat, nutq akti, muloqotning og'zaki va yozma ko'rinishi.*

KIRISH

“Diskurs” atamasi bizga frantsuzchadan Discours, inglizcha diskurs, lotincha Discursus “harakat, aylanish; suhbat”, ya'ni nutq, til jarayoni-uning faoliyati; so'zlashish usulini anglatadi yana ba'zi manbalarda og'zaki va yozma nutq tushuniladi. Ehtimol, bu uning iste'mol qilinishining barcha holatlarini qamrab oladigan "diskurs" ning aniq va umumiy qabul qilingan ta'rifi yo'qligi bilan bog'liq. Ushbu terminalning noaniqligiga o'ziga xos sabablari mavjud. “Diskurs” atamasi zamonaviy tilshunoslikda tushunilganidek, ma'no jihatidan “matn” tushunchasiga yaqin so'z tushunilgan, lekin vaqt o'tishi bilan yuzaga keladigan lingvistik

muloqotning dinamik xususiyatini bildirib kela boshlagan¹. Diskursning paydo bo'lishiga ikki xil omil sababdir obyekt - til faoliyatining dinamik jarayoni, uning ijtimoiy kontekstida yozilgan va uning natijasida matn, dialoglar yaratilishi nazarda tutiladi. Diskursni, shuningdek, tilshunoslikning tegishli bo'limini o'rganadigan fanlararo yo'nalish kabi-diskursiv tahlil yoki nutq tadqiqotlari deb ataladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

To'g'ri ilmiy yo'nalish sifatida diskursiv tahlil so'nggi o'n yilliklardagina shakllandi. Bu XX asrning ko'p qismida hukmron tilshunoslik fonida sodir bo'ldi. Nutqni o'rganishdan til fanining "kashfiyoti" uchun F.de Sossyur tilshunoslarning asl ob'ekti til tizimi deb hisoblagan, N.Xomskiy tilshunoslarni lingvistik "kompetentlik"ni o'rganishga chaqirgan².

Tildan foydalanish muammolari so'nggi paytlarda til fanida kognitiv munosabatlar o'zgarib boshladi va fikr kuchaydi, unga ko'ra hech qanday til hodisalari adekvat bo'la olmasligi yuzaga kela boshladi. iste'moldan tashqarida tushunilgan va tasvirlangan, diskursiv jihatlarni hisobga olmaganda diskursiv tahlil tilshunoslarning markaziy bo'limlaridan biriga aylanadi.

Diskursiv tahlilning maqsadi og'zaki yoki yozma nutqning ortidagi ijtimoiy kontekstni aniqlash, til va ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi munosabatni o'rganishdir. Tilni nutq sifatida ko'rib chiqish ijtimoiy harakat shakli sifatida unga munosabatni bildirish, uni amalga oshirishning ijtimoiy sharoitlarida qarashning shakllanishiga bir qator nazariy yo'nalishlar ta'sir ko'rsatdi.

Tilshunoslik orasida markaziy o'rinlardan birini o'tgan asrning 1950-yillari boshida J.Ostin yaratgan va J.Searl asarlarida rivojlangan nutqiy harakatlar nazariyasi egallaydi. Bu nazariyada til umumbashariy yoki doimiy ravishda qayta ta'riflanadigan ma'nolar yig'indisi sifatida emas, balki odamlar kundalik amaliyotda boshqalarning xulq-atvori, fikrlari va his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatadigan harakat sohasi sifatida qaraladi³. Bu so'zlar va orqali amalga oshiriladigan harakatlar o'rtasidagi yaqin aloqani ta'kidlaydi. Diskurs tahlilining "mafkuraviy manbalari"dan biri analitik falsafaga mos ravishda vujudga kelgan nutqiy aktlar nazariyasi hisoblanadi. Nutqiy aktlar nazariyasining o'zagi ingliz mantiqchisi J. Ostin tomonidan 1955-yilda Garvard universitetida o'qilgan va 1962-yilda "Word as

¹ Миронова Н.Н. Об изучении оценочного дискурса в современной лингвистике // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы: Тезисы международной конференции. М.: Издво Моск. ун-та, 1995. Т.2. С. 344-345.

² Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурное содержание понятия «дискурс» в современной когнитивной лингвистике // Русское слово в мировой культуре. 1999. Т. 1. С. 9-18.

³ Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Сборник статей. М.:Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 22-29.

Action” nomi ostida nashr etilgan ma’ruzalar kursida taqdim etilgan g‘oyalardir⁴. Keyinchalik bu g‘oyalar amerikalik mantiqshunos J.Searl tomonidan “Nutq aktlari” monografiyasi va bir qator maqolalarida ishlab chiqilgan. Ushbu tendentsiyaning xarakterli xususiyati tilga qiziqish, til nima, uning dunyo ob'ektlari bilan qanday aloqasi bor, so‘zning ma'nosi nima degan savollarga javob berishga urinish edi. Nutq nazariyasining rivojlanishida mashhur ingliz olimi T.A. Van Deykning fikricha, “keng ma’noda nutq so‘zlovchi, tinglovchi (kuzatuvchi va boshqalar) o‘rtasida ma’lum vaqt, fazo va hokazolarda kommunikativ harakat jarayonida yuzaga keladigan muloqot hodisadir”⁵. Shu bilan birga, u ushbu kommunikativ harakat uchun og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan komponentlar maqbul ekanligini ta’kidlaydi. Nutq, uning fikricha, tor ma'noda faqat og‘zaki komponentga qaratilgan va aniqlanishi mumkin yozma yoki nutq natijasida ifodalanadigan fikrlar majmuasidir. G‘arbiy Yevropa nutqlarini tahlil qilish an'alaridan farqli o‘laroq, rossiyalik olimlarning fikri ham asarlarida keltirilgan “funktional uslub» (nutq yoki til) atamasi ishlatilgan. Vinogradov va G.O. Vinokur Yu.S. Stepanovning so‘zlariga ko‘ra, “funktional uslub” atamasi bilan boshqa, “muloqot” talab qilinganligi mavzuda emas, balki milliy tilshunoslik maktablarining xususiyatlarida yotadi⁶.

Bu diskursiv matnni o‘ziga xos nutqqa aylantiruvchi uning o‘quvchilarga hikoya tarzida taqdim etilishidadir; shu bilan birga, albatta, maxsus badiiy qurilma tartibida odatda ona tilida so‘zlashuvchilar tomonidan amalga oshirilmaydigan, lekin ular yaxshi bo‘lgan hikoya qurishning bir qancha muhim tamoyillari bordir. Birinchidan, oddiy hikoyada avj nuqtasi deb ataladigan parcha bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, hikoyaning manzili hikoya qiluvchining kommunikativ maqsadi nima ekanligini, nima uchun u o‘z hikoyasini aytganini tushunishi kerak. Uchinchidan, rivoyat ishtirokchilari odatda qayta-qayta tilga olinishi va qandaydir harakatlar ketma-ketligini bajarishi kerak; bunday ishtirokchilar hikoya qahramonlari deb ataladi. Bunday holda, hikoya qiluvchi ishtirokchilarni tanishtirishga ulgurishi bilanoq hikoya tugaydi⁷. Bu yerda buzilgan hikoyani qurish tamoyillari mutlaqo qat’iy emas - aksincha, ular yumshoq cheklovlardir. Ular buzilganda, natijada tushunarsiz matn emas, balki kulgili effekt paydo bo‘ladi. Biroq, aynan kulgili effektning mavjudligi nutqni qurish uchun chuqur tamoyillar mavjudligini ko‘rsatadi.

⁴ Каменская О.Л. Текст и коммуникация. М.: Высшая школа, 1990. 152 с.

⁵ Дейк Т.А., ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике: Сборник статей. М.: Прогресс, 1978. Вып. 8. С. 259-336.

⁶ Верещагин Е.М. Коммуникативные тактики как поле взаимодействия языка и культуры //Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики: Доклады Всесоюзной научной конференции. Т. 1. М.: Ин-т рус яз. АН СССР, 1991. С. 32-43.

⁷ Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003. С. 50.

Bu tamoyillarni ochish diskursiv tahlilning maqsadi hisoblanadi. Nutqni o'rganayotganda, har qanday tabiat hodisasi kabi, tasniflash masalasi tug'iladi: nutqning qanday turlari mavjud. Bu sohadagi eng muhim farq og'zaki va yozma nutq o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. Bu farq axborot uzatish kanali bilan bog'liq: og'zaki nutqda, yozma nutqda asrlar davomida yozma til og'zaki tildan ko'ra ko'proq rivojlanganligiga qaramay, og'zaki nutq til mavjudligining asl, asosiy shakli ekanligi, yozma nutq esa og'zaki nutqdan kelib chiqqanligi aniq. Shu bilan birga, yozish tezligi og'zaki nutq tezligidan 10 martadan ko'proq past, o'qish tezligi esa og'zaki nutq tezligidan bir oz yuqori. Natijada, og'zaki nutqda parchalanish hodisasi sodir bo'ladi: nutq impulslar orqali hosil bo'ladi, kvantlar - bir-biridan pauzalar bilan ajratilgan intonatsiya birliklari nisbatan to'liq intonatsion konturga ega va odatda oddiy bilan mos keladi. predikatsiyalar yoki gaplar yozma nutqda predikatsiyalar murakkab jumlar va boshqa sintaktik tuzilmalar va uyushmalarga birlashtiriladi. Ikkinchi asosiy farq - so'zlovchi va qabul qiluvchi o'rtasida vaqt va makonda aloqa mavjudligi: yozma nutqda odatda bunday aloqa bo'lmaydi (shuning uchun odamlar yozishga murojaat qilishadi). Natijada, og'zaki nutqda so'zlovchi va qabul qiluvchi vaziyatda ishtirok etadi, bu birinchi va ikkinchi shaxs olmoshlarini qo'llashda, so'zlovchi va qabul qiluvchining fikrlash jarayonlari va his-tuyg'ularini ko'rsatishda, imo-ishoralar va boshqalarda namoyon bo'ladi. og'zaki bo'lmagan vositalar va boshqalar. Yozma nutqda, aksincha, so'zlovchi va qabul qiluvchi nutqda tasvirlangan ma'lumotlardan chiqariladi, bu, xususan, passiv ovozning tez-tez ishlatilishida ifodalanadi. Nutqning ikkita asosiy turiga qo'shimcha ravishda - og'zaki va yozma ko'rinishda namoyon bo'ladi. Inson til faoliyatining akustik yoki grafik izlarini yaratmasdan tildan foydalanishi mumkin. Bunda til kommunikativ ma'noda ham qo'llaniladi, lekin ayni bir shaxs ham so'zlovchi, ham qabul qiluvchi hisoblanadi. Ichki nutqning tadqiqotlaridan biri L.S. Vygotskiy. 1970-yillardan va ayniqsa 1980-1990-yillardan boshlab⁸, diskurs tadqiqotlari tilshunosligining muhim qismiga aylandi va hozirgi kunda kompyuter tilshunosligi bo'yicha har qanday konferentsiyada albatta diskurs tadqiqotlari bo'limi mavjud. Bu sohaning taniqli mutaxassislari orasida B.Gross, K. Sidener, J. Xirshberg, J. Xobbs, E. Xovey, D. Rumelxart, K. Makkuin va boshqalar bor⁹. Diskursiv tahlilning ayrim muhim g'oyalari hisoblash tilshunosligida deyarli shakllantirilgan. 1970-yillarning o'rtalarida B. Gross fokuslash tushunchasini kiritdi, bu keyinchalik ma'lumotnoma sohasidagi kognitiv tadqiqotlarga ta'sir qildi.

⁸ Байрамова Л.К. Введение в контрастивную лингвистику. Казань: Изд-во Казанского унта, 2004. 112 с.

⁹ Акимова Т.Г. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. СПб.: Наука, 1996. 264 с.

XULOSA

Tilning fikrlash jarayonlarini aks ettirish vositasi sifatida ishlashini, kommunikativ nuqtai nazarni, bayonotlarning tematik uyg'unligini tushunish istagi diskursiv tadqiqotlarga xosdir. Matn tilshunosligi 20-asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikning rivojlanishida muhim rol o'ynadi, uni jumla doirasidan tashqariga olib chiqdi, ko'p jihatdan ma'lum lingvistik birliklarning qo'llanilishini belgilab beruvchi dunyoning lingvistik rasmi masalasini ko'tardi. Matn lingvistikasi uchun matn va uni amalga oshirishning lingvistik vositalarining uyg'unligi, matndagi mavzu-tematik progressiya muhim komponent hisoblanadi. Xuddi shu savollar diskursiv tahlil nuqtai nazaridan, matnni tushunishning ob'ektiv va sub'ektivligi, insonning hayoti va ijtimoiy tajribasiga keng ko'lamda asoslangan.

REFERENCES

1. Миронова Н.Н. Об изучении оценочного дискурса в современной лингвистике // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы: Тезисы международной конференции. М.: Издво Моск. ун-та, 1995. Т.2. С. 344-345.
2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурное содержание понятия «дискурс» в современной когнитивной лингвистике // Русское слово в мировой культуре. 1999. Т. 1. С. 9-18.
3. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Сборник статей. М.: Прогресс, 1986. Вып. 17. С. 22-29.
4. Верещагин Е.М. Коммуникативные тактики как поле взаимодействия языка и культуры // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики: Доклады Всесоюзной научной конференции. Т. 1. М.: Ин-т рус яз. АН СССР, 1991. С. 32-43.
5. Верещака М.В. Язык и его социальная власть // Мир русского слова. 2002. №5. С. 47- 49.
6. Дейк Т.А., ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике: Сборник статей. М.: Прогресс, 1978. Вып. 8. С. 259-336.
7. Каменская О.Л. Текст и коммуникация. М.: Высшая школа, 1990. 152 с.
8. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003. С. 50.
9. Акимова Т.Г. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. СПб.: Наука, 1996. 264 с.
10. Байрамова Л.К. Введение в контрастивную лингвистику. Казань: Изд-во Казанского унта, 2004. 112 с.